

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2026.38.329

Agata Bielak

Instytut Sławistyki PAN, Warszawa, Polska

ORCID: 0000-0001-5898-2826

e-mail: agata.bielak@ispan.edu.pl

Rola nazw w rekonstrukcji etnolingwistycznej. Przykład *ZAJĄCA**

The importance of names in ethnolinguistic reconstruction:
The case of *ZAJĄC* ('hare')

Abstract: The article investigates the role of names in ethnolinguistic reconstruction with the example of the Polish folk image of the hare. More than one hundred names have emerged in Polish dialectal and colloquial material, which shows how important this animal was for the inhabitants of the old Polish countryside. The onomasiological basis of the names includes the appearance of the hare (*szarak, długousznik*), its similarity to other animals (*dziki królik, kot*), behaviour (*kicaj, skoczek*), habits (*wacho, śpioch, hazak, hazoń*), ability to deceive hunting dogs (*ćwik, gracz*), voice (*kniaź*), promiscuity (*gach*), its feces in the form of droppings (*bobkacz*), places of residence (*podbrózdnik, miedznik, kotlak*), origin (*sobek*), time of birth (*marczak, wrześniak*), or its age (*żak*). Most folk names reflect the properties of the hare as those are perceived through the sense of sight and on the basis of the animal's observable behaviour. The role of names for an ethnolinguist is an extremely important indicator, allowing for inferences to be made about the cognitive structure of an image, whose reconstruction – in the case of animals – must take account of the appearance (the colour of the fur, body structure), similarity to other animals, behavior, habits, voice, nutrition, place of residence, origin, etc. Names also allow the researcher to discover the most strongly stabilized elements of the image.

Keywords: folk names for hare; onomasiological basis; co-linguistic data; ethnolinguistics

* Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu 0026/NPRH9/H11/88/2021, kwota dofinansowania 615 126 zł, całkowita wartość projektu 615 126 zł.

Zwierzęta to interesujący temat dla badań językoznawców zorientowanych kulturowo. Dowodem są lingwistyczne portrety zwierząt i opisy ich całych pól leksykalno-semantycznych rekonstruowanych przez wielu autorów, których prac nie sposób tutaj wymienić. Najważniejsze z punktu widzenia lingwistyki kulturowej (etnolingwistyki) i podjętego w artykule problemu są studia Zdzisława Kempfa (1985) o tzw. „wyrazach gorszych” dotyczących zwierząt, Anny Wierzbickiej (1993) o eksplikacjach nazw zwierząt (zwłaszcza myszy), Joanny Szerszunowicz (2004) o obrazie lisa, Marii Wtorkowskiej (2014) o zwierzęcych frazeologizmach polskich i słoweńskich, Tadeusza Lewaszkiewicza (2020) o polskich czasownikach zwierzęcych typu *małpować*, *ślimaczyć się*, *świnić*, *tchórzyc* i ich czeskich odpowiednikach, Renaty Janickiej-Szysko (2024) o nazwach zwierząt leśnych w socjolekcie łowieckim. Szczególnie ważne dla odtwarzania ludowych portretów zwierząt są książki Macieja Raka (2007) o frazeologii zwierzęcej Gór Świętokrzyskich, Agaty Piaseckiej (2018) o językowych portretach zwierząt hodowlanych w przestrzeni semantyczno-kulturowej polszczyzny i ruszczyzny oraz Olgi Kielak (2020) o obrazach zwierząt domowych w polskiej kulturze ludowej.

W Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim od kilkunastu lat wydawana jest seria „Gorzowskie Studia Bestiograficzne” o zwierzętach w różnych kulturach świata. Dotychczas ukazało się sześć części tej serii: o psie, kocie, koniu, gadach, płazach i potworach, ptakach i owadach oraz zwierzętach leśnych¹. Ważnym dziełem przynoszącym całościowe obrazy zwierząt jest opracowywany w Lublinie *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL 1996–2024), którego trzeci tom dotyczy właśnie zwierząt.

W artykule swoją uwagę skupię na jednym z haseł tego tomu, przypominając jednocześnie, że SSiSL to opracowanie, którego celem jest rekonstrukcja tradycyjnego obrazu świata i człowieka, a dokładniej „ujmowanie języka w kontekście kultury, a więc w konsekwencji sięganie w opisie poza dane czysto językowe (leksyka, semantyka są oczywiście jego podstawą), uwzględnianie użycia języka, wykorzystywanie utrwalonych społecznie wierzeń i praktyk, tworzących przyjętym (nie: pozajęzykowym) kontekstem wypowiedzi słownych” (Niebrzegowska-Bartmińska 2024: 7). Metodą definiowania w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* jest definicja kognitywna, która zdaje sprawę „ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charaktery-

¹ Skorupska-Raczyńska, Rutkowska, Żurawska-Chaszczeńska, red., 2012; Skorupska-Raczyńska, Rutkowska, Kuska, red., 2013; Skorupska-Raczyńska, Rutkowska, red., 2016, 2018, 2020; Kuska, Rutkowska, Skorupska-Raczyńska, red., 2024.

styki i wartościowania”, a jednostką podlegającą definiowaniu – „przedmiot mentalny» w całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata” (Bartmiński 1988: 169–170).

Językowy obraz świata (JOS) to według Jerzego Bartmińskiego

zawarta w języku, różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości dająca się ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy «utrwalone», czyli mające oparcie w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie, w kliszowanych tekstach (np. przysłowia), ale także sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów i rytuałów” (Bartmiński 2006: 12).

W opisie „wycinków” JOS dąży się do odtworzenia na podstawie zgromadzonych danych wszystkich cech „przedmiotu mentalnego”, rozumianego jako społeczne wyobrażenie przedmiotu (Bartmiński 2006: 14). Słownik zaplanowany został na 7 tomów: I *Kosmos*, II *Rosliny*, III *Zwierzęta*, IV *Człowiek*, V *Spółczesność*, VI *Religia*, *Demonologia*, VII *Czas*, *przestrzeń*, *miary*, *kolory*. Tom trzeci – *Zwierzęta* – obejmie 6 części – w kolejności będą to: cz. 1 – zwierzęta domowe; cz. 2 – zwierzęta i ptactwo domowe; cz. 3 – zwierzęta dzikie; cz. 4 – ptaki; cz. 5 – ryby, płazy, gady; cz. 6 – owady. Dotychczas opublikowano część pierwszą, w druku jest część druga, w opracowaniu – części trzecia i kolejne. Niepublikowanym dotychczas artykułem hasłowym z części trzeciej pt. *Zwierzęta dzikie* jest m.in. „zając”.

W polszczyźnie ogólnej i potocznej utrwalilo się wyobrażenie zająca jako zwierzęcia o długich uszach, krótkim płowym futrze i tylnych nogach dłuższych od przednich, żyjącego w lasach i na łąkach, poruszającego się szybko za pomocą zamaszystych skoków wykonywanych tylnymi nogami WSJP Żmig, zwierzęcia podobnego do królika, jak podkreślają to ludowi informatorzy: [Zające] *Łuszy takie majo, do króla podobne. Do króla całkiem* [podobne], *tak jak króle to ji one* Pelc SGLub 3/401. Na Podhalu to podobieństwo ma dodatkowe potwierdzenie w nazwach – królik bywa nazywany *choważnym zającem*, *domowym zającem*, a zając – *polnym* albo *dzikim zającem* Zbor SZak 85.

Zgodnie z obiegowymi przekonaniami zając to zwierzę, które – poza okresem rui – generalnie żyje samotnie. Żeruje jedynie o zmroku i o świcie (w zimie wyjątkowo także w nocy). Przez myśliwych zając jest zaliczany do drobnej zwierzyny łownej, a ze względu na to, że przemieszcza się w niewielkich odległościach na tym samym terenie – także do zwierząt osiadłych.

Podstawą dla rekonstrukcji obrazów w słowniku (w tym także zająca) są, najogólniej rzecz biorąc, dane systemowe, tekstowe i „przyjęzykowe” (wierzenia i praktyki notowane przez etnografów). Jeśli chodzi o dane systemowe, to niewątpliwie istotną rolę w rekonstrukcji wyobrażeń w SSiSL

odgrywają nazwy i ich podstawy onomazjologiczne. W przypadku zająca jest to około 100 nazw, co oznacza, że do niedawna jeszcze był on zwierzęciem niezwykle ważnym dla mieszkańca wsi – dostarczał mięsa i skór. Potwierdził ten fakt w swoim monumentalnym opracowaniu Władysław Dynak, pisząc, że „w języku potocznym i w terminologii łowieckiej legitymuje się zającą najdłuższą listą nazw synonimicznych, świadczącą najwymowniej o jego popularności jako zwierzęcia łownego” (Dynak 1993: 175–176). Niemal 10 lat później ten sam badacz dodał, że lista nazw zająca jest wciąż „daleka od kompletności i może być uzupełniana na różne sposoby” (Dynak 2012: 85).

Wyraz *zając* notowany jest w polszczyźnie od XV wieku. Ma zasięg ogólnosłowiański, a psł. **zajęcb* prawdopodobnie jest pokrewne z litew. *zuikis* ‘zając’ oraz łotew. *zakis* ‘zając’. Sama etymologia słowa, jak twierdzi Wiesław Boryś, jest jednak niejasna Bor SE 726, zob. też Smocz SE 769.

W rejestrze nazw synonimicznych zająca mamy:

(a) pojedyncze leksemy typu: *jaś, kusy, truś, kot, gach, żak*;

(b) derywaty sufiksalne, tworzone za pomocą sufiksów:

-ak: *szarak, ślepak, klęczak, wrzosák, marczak, wrześniak, późniak*;

-ek: *szarek, burek, klęczek*;

-acz: *bobkacz* (żartobl.), *gracz*;

-aj: *kicaj*;

-ec: *koślawiec*;

-nik: *skibnik* (żartobl.);

-uch: *bałuch*.

(c) derywaty od wyrażen przyimkowych: *podbrózdnik, podmiedznik*;

(d) wyrazy złożone – zestawienia: *dziki król, kot polny, półni kot, ogrodny zając*.

Obserwacja podstaw onomazjologicznych polskich ludowych nazw zająca dowodzi, że zasadniczo są one tworzone ze względu na:

(a) wygląd, np. kolor sierści: *szarak* powsz., np. Karł SGP 2/533, *szarek* AJKasz mapa 307, w przemowach weselnych *sarzyniec* K 9 Poz 228, *szaróndec* K 24 Maz 278; *siwak, siniak* Dynak 2012, s. 85, *siwk* Sych SGKasz 5/42, *burek* SGP PAN 3/125; długie uszy: *długouszy, długousznik* SGP PAN 5/559; wygląd oczu: *wętrzęszcz* (żartobl.) Sych SGKasz 6/86, *wytrzęszczak* Karł SGP 6/242, *ślepak* (myśl.) Karł SJP 6/726, Karł SGP 5/345, *bałuch* Karł SJP 1/92 (*bały* ‘duże wytrzeszczone oczy’ Karł SJP 1/92); nogi sprawiające wrażenie krzywych: *krzēwi, krzēwāl, krzēwālc* Sych SGKasz 2/273-275, *krzēwkāc* JP 1957/39, *koślawiec, koślōn* (myśl.) Karł SJP 2/501; zgięte nogi: *klęczak, klęczek* SGŚ Wyd 15/50–51; tylne nogi dłuższe od przednich: *kulawi* Sych SGKasz 2/295; krótki ogon: *kusy* (myśl.) Karł SGP 2/533, *kusák* (*kusy* i *kusák* to także nazwy diabła) Sych SGKasz 2/310, *kusy janusz* Dynak 2012,

s. 85, *krótki* (żartobl.) Sych SGKasz 2/261, *krótkotępacz* (żartobl.) Sych SGKasz 2/261, *kāsi pēta* [= krótki ogon, kasz. *kāsi* ‘kusy, krótki’, por. pol. *kusy*, stpol. *kęsy* ‘krótko obcięty’ BorPop SEK 5/146, *pēta* ‘krótki ogon’ BorPop SEK 4/58] Sych SGKasz 2/154, *tępacz*, *tępāl* Sych SGKasz 5/343 (od *tępā* ‘krótki ogon’; według etymologów *tępā* jest przestawką synonimicznego *pēta*, a *pēta* ma odpowiednik w pol. dial. *pyta* BorPop SEK 5/146), *trępāl* Sych SGKasz 5/394 (od *trępā* ‘krótki ogon’ BorPop SEK 5/166), *kurta* (myśl.), por. *kurta* ‘ogonek’ Karl SGP 2/533;

(b) podobieństwo do innych zwierząt – królika, kota: *dziki królik* SOWM 3/338, *dziki król* SGP PAN/K, *truś* MAAE 1907/216, *mycek* SCiesz 183, *mack* Sych SGKasz 3/34, *mētk* Sych SGKasz 3/79; *kot* (myśl.) Karl SGP 2/533 i derywaty *kotowina* Karl SJP 2/506, *kocięcina* Karl SJP 2/387; też: *kot polny* Lin SJP 1/1104, *pólni kot* AJKasz mapa 307; samica Z. to *kotka* (myśl.) Karl SJP 2/504, *kocica* Karl SJP 2/386, młode Z. – *kocię zajęcze* (myśl.) Karl SJP 2/386; *kot* jest najpopularniejszym od XVI w. synonimem *zajęca* Dynak 2012, s. 84;

(c) wydawany głos: *kniaź* (myśl.) Karl SJP 2/384 (por. fraz. *siedzi jak kniaź w kapuście* NKPP siedzieć 112 – od *kniazić* ‘wydawać silny, żaloszny głos (o zającu, myśl.)’ Karl SGP 2/384, por.: *Kniaź – tak naśladują głos duszonego zająca, np. kot złapany od charta krzyknął kniaź, kniaź!* Dynak 1993, s. 176;

(d) zachowanie, np. skakanie: *kicaj* AJiKWiel mapa 217, Kąs Podh 4/406, *kicok* (myśl.) Kąs Podh 4/408, *skoczek* Dynak 2012, s. 85; szybkie poruszanie się: *chzyzy* ZWAK 1886/155; uciekanie: *wērwluc* Sych SGKasz 6/79, kulenie się: *putlāk* (złośl.), por. *putlēc sā* o ludziach i zwierzętach: ‘maleć, kulić się, kurczyć się’ (*Zajc sā putli pod miedzā*) Sych SGKasz 4/235, *zmiarzli* Sych SGKasz 6/242 (zwierzęta i ludzie kulą się, gdy odczuwają zimno);

(e) bojaźliwą naturę: w Polsce północnej i zachodniej w kręgu wpływów niemieckich notowane są nazwy: *hazak*, *hazaj*, *hazal*, *hazon*, *hazor*, *hazyk*, *hazlak* SGP PAN 9/636–638, *hus*, *husak* SGP PAN 10/139, mały Z. to *hazaczek* SGP PAN 9/636, *hazik* SGP PAN 9/637 – z niem. *Hase* ‘zając’ oraz ‘tchórz’; i stałą czujność: *wacho* (myśl.) [*wachować* ‘strzec, stróżować’] Karl SGP 6/63; cecha ta wiąże się także z przekonaniem, że zając śpi z otwartymi oczami: *śpioch* Karl SGP 5/356. Jak podaje Henryk Biegeleisen, zakazywano wymawiać w domu słowo *zajęc* i zamiast tego mówiono m.in. *śpiuch*, w przeciwnym razie domownicy by „nie mieli snu, chyba z otwartymi oczyma” Bieg Śmier 38;

(f) umiejętność zwodzenia psów myśliwskich podczas polowania: *ćwik*, *gracz* Dynak 2012, s. 85;

(g) rozwiązłość: *gach* (myśl.) Kąs Podh 3/299 (*gachem* nazywany jest też samiec zając w okresie godowym SGP PAN 8/48, por. *gach* ‘zalotnik, kawaler, kochanek, szczególnie mężatki’ Karl SJP 1/789);

(h) wydalanie kału w postaci bobków: *bobkacz* (żartobl.) SGP PAN 2/315;

(i) miejsce przebywania: *podbrózdnik* Sych SGKasz 4/96, *miedznik*, *podmiedznik* Kraw Pol 103, *skibnik* (żartobl.) Sych SGKasz 5/70, *wrzosák*, *wrzosk* Sych SGKasz 6/111–112, *konopacki*, *kotlak* (przebywa w kotlinie, *kotlina* ‘legowisko zająca’) Dynak 2012, s. 85, *k^uotyra* AJiKWiel mapa 217 (nazwa uważana przez informatorów za bardzo dawną, wymarłą AJiKWiel 2/2/108, por. *kotyra* ‘gruda, bryła ziemi’ Karł SJP 2/507), *p^uolny zajonc* Kuc Młp 71, *ogrodny zając* NKPP umizgać się 2;

(j) pochodzenie: *sobaj* AJiKWiel mapa 217, *sobek*, por.: „Zając ma pochodzić z chłopu Sobka (Sobestyan), którego Pan Jezus zamienił w zająca za kárę” Święt Nadr 585;

(k) czas urodzenia: *marczak* Karł SGP 3/115, *wrześniak* Karł SGP 6/168, *nazimek*, *późniak* Dynak 2012, s. 85;

(l) wiek: *żak* ‘zając młody, niezgrabny’ Karł SJP 8/686.

Zanotowano także nazwy: *anton* SGP PAN 1/137, *jontek* Dynak 2012, s. 85 (od imienia *Antoni*), *jacek* SGP PAN 10/357, *jaś*, *jaszek* SGP PAN 10/555, *janusz* Dynak 2012, s. 85, *kuba* SGP PAN/K, *maciej* Karł SGP 3/91, *maciek* Dynak 2012, s. 85, *filip* SGP PAN 7/526, por. fraz. *wyrwał się jak filip z konopi* [= nie w porę, niespodzianie, ni w pięć ni w dziewięć] S SFr 1/220 – frazeologizm ten niegdyś błędnie objaśniano jako „aluzję do niefortunnego wystąpienia jakiegoś szlachcica Filipa ze wsi Konopie”. Zdaniem Dynaka „nazywanie imionami ludzkimi zwierząt nie jest [...] zjawiskiem odosobnionym, szczególnie w nazewnictwie ludowym i myśliwskim” Dynak 1993, s. 176–177.

Jako że w polskiej kulturze ludowej zająca kojarzy się z diablem (por. nazwę *kusy*), zwierzę to (podobnie jak np. niedźwiedź) jest objęte tabu. O związku zająca z diablem mowa np. w łęczyckich opowieściach wierzeniowych: *Boruta często zmienia się w zająca. Pewien mężczyzna, jadąc do Łęczycy, zobaczył cztery duże zające biegające przy drodze. Próbował je złapać, a zające wciągały go coraz bardziej w głąb łąki. Kiedy się obejrzał, jego wóz przewróciły konie i słyszał było śmiech Boruty* LL 1962/1–2/77. Zdaniem Zygmunta Józwiaka przyczyną tabu językowego jest nie tylko strach przed groźnymi drapieżnikami (o czym pisał Zdzisław Kempf), ale także przesady myśliwskie, „będące podobnie jak strach wynikiem magii językowej, tj. utożsamiania nazwy zwierzęcia z nim samym. I tak np. jeszcze dziś niektórzy myśliwi, idąc na polowanie, nie wymieniają nazwy zwierzęcia, na które polują, by go nie spłoszyć, ale używają wyrazów zastępczych (eufemizmów), np. wyrazu *bury* – zamiast wilk, *chytry*, *przechera*, *rudy*, *rudzielec* – zamiast lis, *szarak* – zamiast zając” (Józwiak 1988: 253).

Przywołana w artykule leksyka pozwala sformułować wniosek, że więcej ludowych nazw zajaca jest tworzonych ze względu na jego cechy percypowane zmysłem wzroku, nieco mniej – ze względu na jego zachowanie.

Nazwy dla etnolingwisty są ważnym wskaźnikiem, pozwalającym wnioskować o strukturze kognitywnej wyobrażenia, przy rekonstrukcji której nie można pominąć m.in. takich faset, jak: wygląd (kolor sierści, budowa ciała), podobieństwo do innych zwierząt, zachowanie, natura, głos, odżywianie, miejsce przebywania, pochodzenie, czas przychodzenia na świat, czy wiek. Zaprezentowana tu analiza jest jednym z podejść w rekonstrukcji JOS. W toku analizy językowo-kulturowego obrazu zwierząt warto połączyć podejście onomazjologiczne i semazjologiczne, gdyż – jak to podkreślał Jerzy Bartmiński – obie perspektywy „są równouprawnione (a nawet obowiązujące) przy rekonstrukcji JOS” (Bartmiński 2013: 236). By odkryć pełny obraz tego zwierzęcia, należy sięgnąć po jeszcze innego typu niż tutaj dane relewantne etnolingwistycznie (Niebrzegowska-Bartmińska 2017) – po pozostałe dane systemowe, po dane tekstowe (zróżnicowane gatunki folkloru) oraz po zapisy wierzeń i praktyk stanowiące kontekst dla wypowiedzi słownych. Takie postępowanie badawcze stosują autorzy haseł w lubelskim słowniku etnolingwistycznym. Hasło „zając”, które już wkrótce ukaże się drukiem, opracowane na zróżnicowanym materiale dialektologicznym, folklorystycznym i etnograficznym, ujawni pełnię charakterystyk tego powszechnego na polskiej wsi zwierzęcia.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński Jerzy, 2013, *Rola etymologii w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, „LingVaria” 2(16), s. 233–245.
- Dynak Władysław, 1993, *Łowy, łowcy i zwierzyzna w przysłowiaach polskich*, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej.
- Dynak Władysław, 2012, *Zaginiony świat. O polskich przysłowiaach przyrodniczo-łowieckich*, [w:] tegoż, *Łowiectwo w kulturze polskiej. Obszary i kształty obecności*, Wrocław: Wydawnictwo UWr, s. 80–104.
- Janicka-Szysko Renata, 2024, *Nazwy zwierząt leśnych w socjolekcie łowieckim (na materiale leksykograficznym)*, [w:] *Zwierzęta leśne w kulturach świata*, red. Wojciech Kuska, Joanna Rutkowska, Elżbieta Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża.
- Jóźwiak Zygmunt, 1988, *Słownictwo łowieckie nie jest „gorsze”*, „Język Polski” LXVIII, z. 4–5, s. 248–254.
- Kempf Zdzisław, 1985, *Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt*, „Język Polski” LXV, z. 2–3, s. 125–144.

- Kielak Olga, 2020, *Zwierzęta domowe w języku i kulturze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kuska Wojciech, Rutkowska Joanna, Skorupska-Raczyńska Elżbieta (red.), 2024, *Zwierzęta leśne w kulturach świata*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża.
- Lewaszekiewicz Tadeusz, 2020, *Polskie czasowniki zwierzęce typu małpować, ślimaczyć się, świnić, tchórzyc i ich czeskie odpowiedniki w świetle leksykografii polsko-czeskiej*, [w:] *Area Slavica 3 (Jazyk na hranici – hranice v jazyku)*, red. Irena Bogoczová, Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, s. 71–84.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2017, *Jakie dane są relevantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 29, s. 11–29 [wersja anglojęzyczna: Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława (2018). *What data are relevant to ethnolinguistic analyses?*, „Ethnolinguistics. Issues in Language and Culture” 29, s. 11–29].
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2024, *Od redaktora*, [w:] *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 3: *Zwierzęta*, cz. 1: *Zwierzęta domowe*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 7–17.
- Piasecka Agata, 2018, *Językowe portrety zwierząt hodowlanych w przestrzeni semantyczno-kulturowej polszczyzny i ruszczyzny (na materiale frazeologii)*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Rak Maciej, 2007, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*, Kraków: Wydawnictwo „Scriptum”.
- Skorupska-Raczyńska Elżbieta, Rutkowska Joanna, Żurawska-Chaszczevska Jowita (red.), 2012, *Pies w kulturach świata*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim.
- Skorupska-Raczyńska Elżbieta, Rutkowska Joanna, Kuska Wojciech (red.), 2013, *Kot w kulturach świata*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim.
- Skorupska-Raczyńska Elżbieta, Rutkowska Joanna (red.), 2016, *Koń w kulturach świata*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża.
- Skorupska-Raczyńska Elżbieta, Rutkowska Joanna (red.), 2018, *Gady, płazy i potwory w kulturach świata*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża.
- Skorupska-Raczyńska Elżbieta, Rutkowska Joanna (red.), 2020, *Ptaki i owady w kulturach świata*, Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża.
- Szerszunowicz Joanna, 2004, *Językowo-kulturowy obraz lisa w ujęciu komparatywnym (polski–angielski–włoski)*, [w:] *Język, kultura, nauczanie i wychowanie*, red. Jan Kida, Rzeszów: Wydawnictwo UR, s. 239–245.
- Wierzbicka Anna, 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 251–267.
- Wtorkowska Maria, 2014, *Porównanie polskich i słoweńskich frazeologizmów z komponentem wybranych zwierząt domowych (byka, wołu, krowy i cielęcia)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców”, s. 403–412.
- Wtorkowska Maria, 2014, *Językowy obraz świni i jej rodziny przez pryzmat frazeologii w języku polskim i słoweńskim*, [w:] *Životinje u frazeološkom ruhu*, red. Ivana Vidović Bolt, Zagreb: FF-press, s. 501–509.

Źródła

- AJiKWiel – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, oprac. zespół pod red. Zenona Sobie-
rajskiego i Józefa Burszty, t. 2: *Człowiek – przyroda*, cz. 1–2, Wrocław–War-
szawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo,
1979.
- AJKasz – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, oprac. Zespół Zakładu Sło-
wianoznawstwa PAN pod kierunkiem Zdzisława Stieberta, z. 7, Wrocław–War-
szawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1970.
- Bieg Śmier – Biegeleisen Henryk, *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego.
Z 14 rycinami w tekście*, Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1930.
- Bor SE – Boryś Wiesław, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo
Literackie, 2005.
- BorPop SEK – Boryś Wiesław, Popowska-Taborska Hanna, *Słownik etymologiczny ka-
szubszczyzny*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, t. 4 2002, t. 5
2006.
- Dej Kiel – Dejna Karol, *Słownictwo ludowe z terenów województwa kieleckiego i łódzkiego*,
„Rozprawy Komisji Językowej. Wydawnictwo Łódzkiego Towarzystwa Nauko-
wego”, t. 20 (A–B), 1974, s. 189–277, t. 21 (C–D), 1975, s. 135–290, t. 22
(E–J), 1976, s. 135–268, t. 23 (K), 1977, s. 147–290, t. 24 (L–M), 1978,
s. 149–274, t. 25 (N–Ó), 1979, s. 123–276, t. 26 (Pa–Por), 1980, s. 117–257,
t. 27 (Pos–R), 1981, s. 129–281, t. 28 (Sa–Sy), 1983, s. 119–261, t. 29 (Sz–U),
1984, s. 83–233, t. 30 (W), 1985, s. 91–213, t. 31 (Z–Ż), 1986, s. 143–265.
- JP – „Język Polski. Organ Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego”: <http://www.jezyk-polski.pl/archiwum.html>:
- JP 1957/28–44 – Sychta Bernard, *Kaszubskie nazwy diabła. (Wyjątki ze słownika kaszub-
skiego)*.
- K – Kolberg Oskar, *Dzieła wszystkie*:
- K 9 Poz – T. 9 W. Ks. *Poznańskie*, cz. 1, Wrocław–Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne,
Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963, [wyd. fotooffset. z: *Lud. Jego zwyczaje,
sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka
i tańce. Przedstawił Oskar Kolberg*. Serya IX, 1875].
- K 24 Maz – T. 24 *Mazowsze*, cz. 1, Wrocław–Poznań: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza,
Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1963, [wyd. fotooffset. z: *Mazowsze. Obraz
etnograficzny skreślił Oskar Kolberg*, t. 1 *Mazowsze polne*, 1885].
- Karł SGP – Karłowicz Jan, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków: nakładem Akademii
Umiejętności, 1900–1911.
- Karł SJP – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, *Słownik języka
polskiego*, t. 1–8, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1952–1953,
[wyd. fotooffset. z 1900–1927].
- Kąś Podh – Kąś Józef, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 3, Bukowina Ta-
trzańska: Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, 2016; t. 4, Kraków:
Wydawnictwo Astraia, 2017.
- Kraw Pol – Krawczyk-Tyrpa Anna, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz: Wydawnictwo
Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 2001.
- Kuc Młp – Kucała Marian, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław: Zakład
imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957.
- Lin SJP – Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa: Państwowy
Instytut Wydawniczy, 1951, [wyd. 3 fotooffset. wg wyd. 2 z 1854–1860].

- LL – „Literatura Ludowa”, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego:
- LL 1962/1–2/73–87 – Szymczak Mieczysław, *Baśnie i opowiadania z Ziemi Łęczyckiej*.
- Łęga Pom – Łęga Władysław, *Legendy Pomorza*, Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1958.
- MAAE – „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie”:
- MAAE 1903/3–123 – Udziela Seweryn, *Topograficzno-etnograficzny opis wsi polskich w Galicji*.
- MAAE 1907/17–229 – Kantor Józef, *Czarny Dunajec. Monografia etnograficzna*.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, t. 1 1969, t. 2 1970, t. 3 1972, t. 4 1978.
- Pelc SGLub – Pelcowa Halina, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. III. *Świat zwierząt*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2015.
- PSWP Zgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgólkowa, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, t. 17 1999, t. 48 2004.
- S SFr – Skorupka Stanisław, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.
- SCiesz – *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, pod red. Jadwigi Wronicz, Wisła–Ustroń: Towarzystwo Miłośników Wisły, Towarzystwo Miłośników Ustronia, 1995.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. Mieczysława Karasia, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, t. 1 1982; pod kier. Jerzego Reichana, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, t. 2 z. 2 1983, t. 3 z. 1 1989; Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, t. 5 z. 3 1998; pod kier. Joanny Okoniowej, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, t. 7 z. 4 2010; t. 8 z. 1 2011; t. 8 z. 3 2013; Kraków: Wydawnictwo FALL, t. 9 z. 4 2017; t. 10 z. 1 2018; t. 10 z. 2 2021; t. 10 z. 4 2023.
- SGP PAN/K – Materiały z kartoteki *Słownika gwar polskich*, dostępnej w Repozytorium Cyfrowym Polskich Instytutów Naukowych pod adresem: <http://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156>.
- SGŚ Wyd – *Słownik gwar śląskich*, red. naukowa Bogusław Wyderka, t. 7, Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Stowarzyszenie Instytut Śląski, 2005; t. 15, Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, 2016.
- Smocz SE – Smoczyński Wojciech, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Išleido Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
- SOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, opracowywany przez Pracownię Słownika Gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur Zakładu Językoznawstwa w Warszawie, t. 3, red. Zofia Stamirowska, Henryka Perzowa, Warszawa–Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1993.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska [od cz. 3 Niebrzegowska-Bartmińska], t. 1: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; cz. 3: *Meteorologia*, 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, 2012; t. 2: *Rośliny*, cz. 1: *Zboża*, 2017; cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, 2018; cz. 3: *Kwiaty*, 2019; cz. 4: *Zioła*, 2019; cz. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, 2020; cz. 6:

- Drzewa liściaste*, 2021; cz. 7: *Krzewy i krzewinki*, 2022; t. 3: *Zwierzęta*, cz. 1: *Zwierzęta domowe*. Koncepcja całości: Jerzy Bartmiński, red. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, zastępca red.: Katarzyna Prorok, 2024.
- Sych SGKasz – Sychta Bernard, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1967–1976.
- Sych SKoc – Sychta Bernard, *Słownictwo kocięskie na tle kultury ludowej*, t. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1980.
- Szul Fol – Szulczewski Jerzy Wojciech, *Pieśń bez końca. Zbiór tekstów folklorystyczno-etnograficznych*, pod red. Wojciecha Łysiaka, Poznań: PSO Sp. z o.o., 1996.
- Święt Nadr – Świętek Jan, *Lud nadrański (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny*, Kraków: nakładem Akademii Umiejętności, 1893.
- TL – „Twórczość Ludowa”, kwartalnik Stowarzyszenia Twórców Ludowych:
- TL 1996/4/25 – Małek Józef, *Zima w polu*.
- WSJP Żmig – *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Żmigrodzki, [dostępny pod adresem: <https://www.wsjp.pl/>].
- Zbor SZak – Zborowski Juliusz, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, Zakopane–Kraków: Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chałubińskiego, Instytut Języka Polskiego PAN, 2009.
- ZWAK – „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności”:
- ZWAK 1886/75–156 – Udziela Seweryn, *Materyjały etnograficzne zebrane z miasta Ropczyc i okolicy*.

Streszczenie: Artykuł jest próbą ukazania roli nazw w rekonstrukcji etnolingwistycznej na przykładzie polskiego ludowego wyobrażenia zająca. W polskim materiale gwarowym i potocznym ujawniło się ponad 100 nazw, co świadczy o znaczeniu tego zwierzęcia dla mieszkańców dawnej polskiej wsi. Podstawy onomazjologiczne nazw bazują na wyglądzie zająca (np. *szarak*, *długousznik*), jego podobieństwie do innych zwierząt (*dziki królik*, *kot*), zachowaniu (np. *kicaj*, *skoczek*), naturze (*wacho*, *śpioch*, *hazak*, *hazon*), umiejętności zwodzenia psów myśliwskich (*ćwik*, *gracz*), wydawanym głosie (*kniaź*), rozwiązości (*gach*), wydalaniu kału w postaci bobków (*bobkacz*), miejscach przebywania (np. *podbrózdnik*, *miedznik*, *kotlak*), pochodzeniu (*sobek*), czasie urodzenia (*marczak*, *wrześniak*) czy wieku (*żak*). Najwięcej ludowych nazw utworzonych zostało ze względu na cechy zająca percypowane zmysłem wzroku i na jego dające się obserwować zachowanie. Rola nazw dla etnolingwisty jest wskaźnikiem niezwykle istotnym, pozwalającym wnioskować o strukturze kognitywnej wyobrażenia, przy rekonstrukcji której nie można pominąć m.in. takich aspektów, jak: wygląd (kolor sierści, budowa ciała), podobieństwo do innych zwierząt, zachowanie, natura, głos, odżywianie, miejsce przebywania, pochodzenie itp. Nazwy są też tym typem danych relevantnych etnolingwistycznie, który umożliwia badaczowi zwrócenie uwagi na najsilniej stabilizowane elementy wyobrażenia.

Słowa kluczowe: ludowe nazwy zająca; podstawa onomazjologiczna; dane językowe i „przyjęzyczne”; etnolingwistyka